

GENTIAN SADIKU, GLADIOLA SADIKU

SHKAKËSIA IMPLICITE NË FOLJET “PSIKOLOGJIKE”

Të kuptuarit e botës nga njeriu drejtohet nga zbatimi i principit të shkakësisë. Ky është i montuar në aftësinë njohëse të njeriut. Shpallja e një objekti ose ndodhie si shkak në gjuhën bisedore nuk lidhet me qëllimin e zbulimit të morisë shkakore, por orientohet nga situata dhe nga interesat e biseduesve.

Principi kauzal ka gjetur në linguistikë një truall të përshtatshëm zbatimi. Teoritë dhe përshkrimet e ndryshme që merren me foljet “psikologjike” (Psychverben) mbështeten të gjitha në principin filozofik kauzal. Disa e shprehin hapur mbështetjen (explicit) si Croft në “Kognitive Kausalkettentheori.”¹ Të tjerë ndjekin implicit linjat, idetë dhe konceptet filozofike kauzative që kemi trajtuar në një material tjetër. Këtu mund të përmendim modelet e ndryshme semantike të Dowty-t², Pesetsky (1995), Van Valin/LaPolla³ etj.

1. Shkakësia implicite

Kauzaliteti implicit është veçori e foljeve ndërvetore-psikologjike, të cilat evidentojnë (tregojnë) si shkaktar të përmbajtjes së shprehur në folje ose subjektin, ose plotësin në kallëzore, rrallë në dhanore:

- (a) Eva e **admiron** Dorinën.
- (b) Eraldi na **befasoi** të gjithë.

Në shembullin (a) gjendja e shprehur nga folja admiroj shkaktohet nga Dorina (kall.) dhe përjetohet nga Eva (sub.).

Në fjalinë (b) Eraldi (sub.) është shkaktar i gjendjes së shprehur nga folja dhe të përjetuar nga të gjithë (kall.).

Grupi i foljeve në fjalë është quajtur shpesh “folje psikologjike” në kuptimin folje që shënojnë një gjendje psikologjike. Këtu përfshihen folje që shprehin emocione: dua, urrej; folje që shënojnë qëndrime psikologjike: *vlerësoj*, *di*; folje që shënojnë perceptime: *shikoj*, *dëgjoj*; folje që tregojnë ndërveprim: *ndihmoj*, *lavdëroj* etj.⁴ Foljet psikologjike bëjnë pjesë në grupin e foljeve ndërvetore. Ato kanë një veçori tepër specifike: nuk marrin agjent (veprues) ose pacient (pësues) në kuptimin e ngushtë të termit, siç ndodh me foljet veprorë *vras*, *shkruaj*. Ato plotësohen me gjymtyrë (plotësa / argumente) të cilat, veç funksionit sintaktik,

¹ Shih, W. Croft, *Case marking and the semantics of mental verbs*. Në: “Semantics and the Lexicon”. Botuar nga, James Pustejovsky, Dordrecht, 1991, f. 55-72.

² D. Dowty, *Thematic proto-roles and argument selection*. Në: “Language” 67/3, 1991, f. 547-619, 1991.

³ Van Valin/LaPolla, *Syntax. Structure, meaning and function*. Cambridge, 1997.

⁴ Shih, B. Primus, *Kasusvariation bei psychischen Verben*. Gunter Narr Verlag Tübingen, 2004, f. 378-401.

luajnë dhe rolin semantik të stimuluesit (stimulus) ose të përjetësuesit (experiencer)⁵.

Më poshtë do t'i trajtojmë më gjerësisht rolet semantike në bashkëvjatje me foljet që tregojnë gjendje psikologjike. E filluam këtë trajtesë me rolet semantike për arsyen e thjeshtë se struktura e roleve semantike të këto folje paraqitet krejt ndryshe nga ajo e foljeve të tjera që tregojnë veprim ose e foljeve ergative.

1.1 Foljet “psikologjike” përmbajnë gjithnjë kauzalitet implicit

Foljet e grupit në fjalë e përmbajnë gjithnjë shkakësinë implicite në semantikën e tyre. Edhe paraqitje krejt minimale tregojnë që veprimet ndërvetore, sidomos gjendjet psikologjike, referojnë të një shkak dhe të një përjetim, ose të një shkaktar dhe të një përjetues:

(c) Andin e **irriton** Besa...

(d) Inës i **pëlqen** Arturi...

Në shembullin (c) marrëdhënia shkakore konceptohet si lidhje e gjendjes së shkaktuar të Andi nga Besa. Ndërsa në shembullin (d) stimul, shkaktar është Arturi, ndërsa Ina është përjetues.

Në literaturën gjuhësore të kohëve të fundit, për të provuar shkakësinë, që përmban semantika foljore, janë përdorur teste të ndryshme. Grimschaw dhe Van Valin/La Polla praktikojnë si test perifrazën. Sipas këtyre autorëve me anë të perifrazimit tregohet që folje, si: **tremb**, **magjeps** etj. u japin ndërtimeve ku bëjnë pjesë, kuptime shkakore. Ndërtime të tilla, që përmbajnë folje ndërvetore, mund të shtjellohen në ndërtime të perifrazuara paralele, ku shkakësia shfaqet eksplicit:

(e) Stuhia na **trembi** = Stuhia bëri që ne të trembeshim.

Perifrazimi mund të bëhet jo vetëm me ndërtime me folje kauzative (bën etj.), por edhe me një konstrukt të varur shkakor:

(f) Vera e **ka frikë** Gencin.

(g) Vera e **ka frikë** Gencin, sepse ai është brutal.

Thënia (f) është perifrazuar në konstruktin (g). Të dyja ndërtimet janë barasvlera semantike, veç, në shembullin (f) jepet implicit ajo që në shembullin (g) shprehet eksplicit. Është fjala për shkakësinë. Në (g) shkak shprehet gjuhësisht, në (f) sugjerohet nga folja dhe merret me mend, gjithnjë presupozohet një shkak.

Në rastin e perifrazimit të dyja konstruktet duhet të kenë një sasi të njëjtë argumentesh (plotësash). Një strukturë shkakore duhet të ketë, së paku, dy argumente (stimul – përjetues). Kështu, foljet njëvalente nuk përbëjnë strukturë shkakore. Ndërtimet e perifrazuara duhet të përmbajnë folje, të paktën, dyvalente.

⁵ Lidhur me termat: ne jemi përpjekur t'i shqipërojmë, siç kemi thënë dhe më sipër, në paragrafin ku është trajtuar teoria e valencave, teoria e plotësave dhe e roleve semantike. Gjithsesi shqipërimi ka qenë dhe mbetet problem, për shkak se disa aspekte të këtyre teorive nuk janë trajtuar gjerësisht në gjuhësinë tonë, ose nuk janë trajtuar fare. Kështu përkthimet, shqipërimet e termave që gjëlljnë në këto fusha, janë të ndryshme nga autorë të ndryshëm. Unë jam përpjekur të jap ndihmesën time, i sigurtë që ka vend për korrigjime dhe përmirësime.

Shkakësia implicite në foljet “psikologjike”

Një mënyrë tjetër testimi për të vërtetuar kauzalitetin implicit është dhe i ashtuquajtur i dekompozim i predikatit. Në këtë rast provohet nëse predikati është i zbërthyeshëm në dy komponente. Komponentja e parë duhet të shënojë veprim, komponentja e dytë – gjendje.⁶

Teste të tjera, paraqitje eksplicite, për të provuar kauzalitetin e foljeve që tregojnë gjendje shpirtërore nuk kemi gjetur në literaturën e shqyrtuar.⁷

Edhe studimet, dhe eksperimentet psikologjike dhe psikolinguistike⁸ mbështesin konkluzionin e arritur me anë të testimit për natyrën kauzale të foljeve që tregojnë gjendje shpirtërore. Shprehje të tilla gjendjesh shpirtërore, pavarësisht nga struktura e tyre argumentore (plotësore), shënojnë raporte kauzale. Eksperimentet janë zhvilluar në laboratore ose në auditore. Objekt i kërkimit kanë qenë shprehje që përmbanin folje që shënonin gjendje shpirtërore. Dëgjuesit duhej të bënin interpretimin e thënieve duke u nisur nga semantika e foljeve. Interpretimi kishte të bënte me formimin e një pjese të varur që ishte rrjedhë logjike e thënieve të cituara:

(h) Maria e **çudit** Enon... (Interpretimi): meqë është tepër inteligjente...

(i) Maria e **do** Enon...

Në pjesën dërrmuese të interpretimeve thëniet e artikuluara ishin pjesë të varura shkakore, gjë që flet për natyrën implicite të kauzalitetit në foljet që po shqyrtojmë. Foljet psikologjike e kanë shkakun me vete, brenda tyre. Çdo folje psikologjike paraqet një ndodhi, është një skenar që pas dukjes, shfaqjes fsheh shkakun. Ndodh që shkakun të jetë dhe evident, i dukshëm:

(j) Ai **ishte mrekulluar** nga fjalët e saj.

Është një skenë, një ndodhi e tërë që shpaloset me foljen mrekullohem.

Të gjitha foljet dhe shprehjet foljore që shënojnë emocione dhe gjendje shpirtërore përmbajnë në semantikën e tyre shkakësi implicite. Në ndërtimet, ku ato marrin pjesë, ekziston një marrëdhënie shkakore midis stimulit dhe përjetuesit. Ndjenja që provon përjetuesi konceptohet si pasoja e një shkakun që rrjedh nga stimuli:

(k) Andeta më **tërheq**. Interpretimi: Andeta (stimuli) prodhon tek unë atë gjendje (pasojë) që quhet tërheqje.

Po t'u kthehem dhe njëherë shembujve (h) dhe (i):

Maria e **çudit** Enon ...

Maria e **do** Enon...

⁶ Shih, J. Grimshaw, *The Structure of Argument Structure*, Cambridge / Mass, 1990, f. 24.

⁷ Në përshkrimin dhe në analizën tonë nuk mund të lemë pa përmendur dhe mendimin që pranon grupimin e foljeve psikologjike në kauzale dhe jokauzale. Ky mendim ka ngjallur diskutime.

B. Primus, *Kasusvariation bei psychischen Verben*, Gunter Narr Verlag Tübingen, 2004, f. 378 – 401.

⁸ Brown/Fisch 1983; Rudolf/Försterling 1997, Härtl 2001.

Vëmë re që në rastin (h) stimuli Maria është në rasën emërore, përjetuesi Enon – në rasën kallëzore, në shembullin (i) Stimuli Enon është në rasën kallëzore, përjetuesi Maria është në rasën emërore. Këtë dukuri të variacionit rasor të roleve semantike stimul dhe përjetues do ta trajtojmë në segmentin që vijon.

1.2 Variacioni kombinues i roleve semantike me funksionet sintaksore të foljet psikologjike

Në foljet që shënojnë gjendje psikologjike kemi një kombinim interesant të dy argumenteve që kërkon folja me rolet semantike që u cakton ajo atyre. Duke u nisur nga veçoritë e tyre semantike rolet tematike që u atribuohen funksioneve sintaksore në rastin e foljeve psikologjike quhen stimul dhe përjetues (stimulus – experiencer). Ndërsa në foljet që tregojnë veprime, vepruesi (agjenti) leksikalizohet te subjekti, përjetuesi – te objekti, plotësi në kallëzore, në ndërtimet me folje psikologjike ndodh krejt ndryshe. Ka folje të cilat stimuli shfaqet si subjekt (*frikësoj, tmerroj, lodh, shqetësoj* etj.), ka dhe folje ku pësuesi kombinohet me subjektin (*dashuroj, urrej, admiroj, përbuz* etj.). Ka dhe disa folje ku stimuli del si subjekt, ndërsa përjetuesi si plotës në dhanore: *më pëlqen, më shijon, më bie në sy* etj.

Siç do të shohim dhe më poshtë një teori interesante për shpjegimin e kësaj dukurie të foljet psikologjike është ajo e Dowty-t, teoria e protoroleve, protoagjentëve dhe protopacientëve.

Për disa kohë foljet “psikologjike” me veçoritë e tyre e kanë shqetësuar e turbulluar mendimin gjuhësor. Është, pothuaj, një rregull i përgjithshëm që roli semantik (tematik) i agjentit projektohet te subjekti. Ndërsa roli i pacientit (pësuesit) projektohet zakonisht te plotësi në kallëzore. Si në shqip, ashtu dhe në gjermanisht nuk takohet shfaqja e anasjelltë: kombinimi i agjentit (vepruesit) me plotësin në kallëzore (kundrinorin e drejtë) dhe i pacientit (pësuesit) me subjektin. Krejt ndryshe paraqitet puna me rolin semantik “eksperiencer” (përjetues).⁹

Edhe në shqip, edhe në gjermanisht, si dhe në shumë gjuhë të tjera, ai mund të dalë herë si subjekt, herë si plotës në kallëzore (kundrinor i drejtë). Folje, që kërkojnë përdorimin e rolit tematik të përjetuesit të shoqëruar me një subjekt, janë: *dashuroj, urrej, admiroj, përbuz* etj.

Folje që kërkojnë kombinimin përjetues-plotës në kallëzore janë: *frikësoj, tremb, lodh, shqetësoj, mërzis* etj.

Çështja që e ka shqetësuar dhe e shqetëson mendimin gjuhësor është:

Pse kombinimi i roleve tematike agjent / pacient (veprues / pësues) me gjymtyrët e fjalisë është i përcaktuar dhe i pakthyeshëm (agjenti është subjekt, pacienti është objekt), ndërsa kombinimi i roleve stimulus¹⁰/ eksperiencer (stimul/ përjetues) me funksionet sintaktike është i lëvizshëm, i ndryshueshëm, reversibël?

⁹ “Eksperiencer” (përjetësues) shënon bartësin e një procesi mendor-ndjenjësor.

¹⁰ Ky rol shënohet shpesh me termin “temë”. Meqë ky term nuk ka kufinj të qartë, në vëllimin e tij ai përmbledh role nga më të ndryshmit semantikisht, ne preferuam termin “stimul” që shënon në rastin tonë shkaktarin e proceseve mendore – ndjenjësore te përjetuesi (eksperiencer).

Shkakësia implicite në foljet “psikologjike”

Ka disa teori dhe mendime që përpiqen dhe synojnë të shpjegojnë dukurinë e variacionit rasor të roleve semantike stimul dhe përjetues.

1.3 Teoria e Grimshaw¹¹

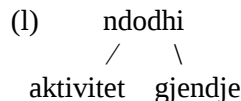
Grimshaw e mbështet teorinë e saj në semantikën e foljeve në fjalë. Autorja ndërton fillimisht një renditje hierarkike të roleve tematike:

Agjenti - Përjetuesi – Burimi / Lokativi / Pikësynimi - Objekti

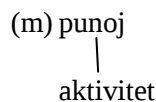
Struktura argumentore, sipas autores, nuk përmban asnjë informacion mbi rolet tematike, por veç mbi rendin e tyre në hierarki. Pyetjes: pse experiencer (përjetuesi) në disa raste është subjekt (Era e **admiron** Gentin.), në disa raste është objekt (Kllouni i **tremb** fëmijët.). Grimshaw i përgjigjet me teorinë e “dimensionit aspektor” të foljeve. Në sistemin e llojeve të aspekteve dallon katër të tillë: gjendje, gjendje me ndryshim të saj, aktivitet, aktivitete me rezultate.¹²

Këto lloj foljesh (psikologjike) shprehin aspekte të ndryshme. Aspekti foljor është i lidhur me kauzalitetin. Grimshaw ndërton dhe një hierarki kauzale¹³ të lidhur gjithnjë me aspektin foljor. Për Grimshaw agjenti leksikalizohet gjithnjë te subjekti, sepse ai qëndron krejt lart në hierarkinë tematike dhe kauzale.

Dimensioni aspektiv është i lidhur ngushtë me strukturën semantike të foljes si shprehje e një ndodhie. Kjo strukturë ndahet më tej në njësi përbërëse. P.sh.: një ndodhi e tillë “x **ndërton** një y” përbëhet nga dy pjesë, një aktivitet dhe një gjendje rezultuese:

Argumenti-shkak është gjithnjë i përfshirë në pjesën e parë përbërëse (aktivitet). Pjesa e parë qëndron në marrëdhënie shkakore me pjesën e dytë përbërëse të ndodhisë së shënuar nga folja. Në foljet njëvalente, si *punoj* struktura e ngjarjes së shënuar nga folja nuk copëtohet në pjesë përbërëse, përbëhet thjeshtë nga një kuptim që tregon aktivitet.

Grimshaw përgjithëson dhe shpall: gjymtyra “prominente” në pikëpamje aspektive del si subjekt. Me fjalë të tjera përfundimi i Grimshaw mund të formulohet kështu: Stimuli në të gjitha foljet psikologjike me kuptim kauzal del si subjekt, sepse ai në këto përdorime ka veçori të agjentit dhe duhet të leksikalizohet si subjekt.

¹¹ J. Grimschaw, *The Structure of Argument Structure*. Cambridge/Mass: MIT Press.

¹² J. Grimschaw, *The Structure of Argument Structure*. Cambridge/Mass: MIT Press.

¹³ Po aty, f. 24.

1.4 Teoria e Dowty-t

Në këtë teori operohet me konceptet Agjent dhe Pacient (veprues dhe pësues) që zënë një vend qendror. Dowty¹⁴ argumenton që këto koncepte nuk janë kategori monolite, por kategori të zbërthyeshme. Ato mund të zbërthehen në komponente përbërëse. Gjatë përdorimit ndodh që konceptet e përmendura të përmbajnë më shumë ose më pak komponente përbërëse. Mbi këtë bazë Dowty zhvillon teorinë e “Proto-Roleve” ku përfshihen “Proto-Agens” dhe “Proto-Patiens”.

Për proto-agjentin Dowty numëron këto veçori:

- është pjesëmarrës i vullnetshëm në një ndodhi ose në një gjendje (të shprehur nga folja).
- është i rrokshëm mendërisht, me anë të shqisave dhe me anë të ndjenjave.
- kushtëzon një ndodhi ose një ndryshim të një gjymtyrë tjetër.
- është i lëvizshëm (drejt pozicionit të gjymtyrës tjetër)

Për proto-pacientin Dowty jep këto tipare:

- përjeton një ndryshim
- në gjendjen e tij mund të “lexohet” zhvillimi i veprimit ose i gjendjes (së shprehur nga folja)
- ekzistenca e tij kushtëzohet nga një gjymtyrë tjetër
- në raport me gjymtyrën që kushtëzon ekzistencën e tij ka një pozicion statik.

Argumentet (plotësat) manifestojnë herë më shumë, herë më pak nga veçoritë e përmendura, ndërsa të quajturat “proto-role”, “proto-agens”, “proto-patiens” i përmbajnë, secila gjymtyrë, të gjitha këto veçori. Dowty formulon principin e mëposhtëm lidhur me kombinimin e roleve semantike me funksionet sintaksore:

“Në ndërtimet me folje që kërkojnë një subjekt dhe një objekt do të leksikalizohet si subjekt gjymtyra (argumenti) që përmban më shumë veçori të “protoagjentit”; ndërsa gjymtyra që manifeston më shumë veçori të “protopacientit” do të leksikalizohet si objekt (kundrinë).¹⁵

Nëse dy argumentet e një relacioni paraqesin të njëjtën sasi të veçorive të protoroleve, atëherë secili prej tyre konkurren për vendin e subjektit.

Në rastin e foljeve psikologjike me një stimul dhe një përjetues krijohet një situatë ekuivoke. Në disa ndërtime përjetuesi ka më shumë veti të vepruesit (agjentit), në disa të tjera stimuli manifeston më shumë veçori agjensive. Nga kjo del se të dyja madhësitë, stimuli dhe përjetuesi kanë një tendencë të njëjtë të fortë, në fakt të dobët, për t’u bërë subjekt. Po cili do të bëhet subjekt. Këtu Dowty thërret në ndihmë semantikën e foljeve. Në klasën e foljeve psikologjike dallohen grupe të ndryshme. Në një grup përmbledh foljet me subjekt përjetuesin. Ato janë zakonisht statike. Ndërsa foljet me subjekt stimulin mund të jenë statike ose të sinjalizojnë ndryshim. Kjo do të thotë që sinjalizohet ndryshimi i gjendjes së

¹⁴ D. Dowty, *Thematic Proto-Roles and Argument Selektion*. Në: “Language” 1991, 67/3, f. 547-619.

¹⁵ D. Dowty, *Thematic Proto-Roles and Argument Selektion*. Në: “Language” 1991, 67/3, f. 119

përjetuesit, i cili kalon në një gjendje të re mendore-emocionale. Sipas këtij interpretimi përjetuesi (eksperiencer) ka veçori të pësuesit dhe kjo bën që ai të funksionojë si objekt (kundrinë). Dhe stimuli automatikisht mbetet subjekt.

Ndër teoritë e përmendura, sipas mendimit tonë, më bindëse dhe më e përdorshme paraqitet teoria e autorit Dowty. Teoria e Protoroleve e Dowty-t është përdorur gjerësisht në shpjegimin e dukurisë në fjalë, në raste gjuhësh të ndryshme. Duke u njohur me këtë teori, menjëherë, me asociacion, të kujtohet principi logjik i transferimit të energjisë në teorinë e lidhjes kauzale që është trajtuar e ilustruar bindshëm nga Hume. Kështu, problemi i raportit shkak-pasojë në ndërtimet me folje ndërvetore (interpersonale) nuk mund të shtjellohet e të zgjidhet kënaqshëm pa u lidhur me filozofinë.

2. Stimuli si shkak

Po e fillojmë këtë paraqitje me formulimin që tashmë është pranuar nga shumica e linguistëve: “Stimuli në ndërtimet me folje psikologjike është shkak i emocionit të përjetuar nga gjymtyra tjetër që kërkon folja, përjetuesi.”¹⁶ Le ta ilustrojmë këtë formulë me shembuj:

(a) Talenti i poetit e **mahniti** publikun.

(b) Gënjeshtat e tij e **zhgënjyen**.

Në fjalinë e parë elementi talenti shënon një tipar i cili shkakton një gjendje emocionale te gjymtyra tjetër publikun. Gjymtyra talenti kryen funksionin e subjektit, gjymtyra tjetër publikun kryen funksionin e plotësit në kallëzore (objektit). Folja i cakton gjymtyrës së parë rolin semantik të stimulit, gjymtyrës tjetër rolin semantik të pësuesit. Stimuli është dhe shkak i përjetimit, i emocionit të përjetuesit, emocioni i tij është pasoja.

Në fjalinë e dytë te subjekti gënjeshtat e tij projektrohet roli semantik i stimulit që shkakton gjendjen emocionale të objektit e (atë e) i cili luan dhe rolin e përjetuesit.

Kauzaliteti i foljeve të tilla provohet me mjete e mënyra të ndryshme. Ne kemi përmendur më lart mënyrën e perifrimit me fjali shkakore. Një mënyrë tjetër evidentimi i shkakësisë që përmban folja do të ishte transformimi i fjalisë me anë të shoqërimit të foljes së dhënë me foljen **bëj**: *Talenti i poetit bëri që të mahnitej publiku*. Folja e përdorur në këtë transformë është folje kauzative. Fjalitë janë barasvlera semantike.

Krahas testimeve për të provuar dhe argumentuar kauzalitetin e foljeve psikologjike, janë bërë dhe testime për të diferencuar shkakun dhe pasojën në ndërtimet me folje psikologjike.¹⁷ Nga testimet ka rezultuar: gjymtyra që luan rolin e stimulit është gjithnjë shkak, pavarësisht nëse ajo është subjekt ose objekt.

¹⁶ Shih, S. Kutscher, *Kausalität und Argumentrealisierung. Rollensemantik der Psychverben*, Tübingen, 2009, f. 89.

¹⁷ Shih, H. Härtl, *Cause und Change. Thematische Relationen und Ereignisstrukturen in Konzeptualisierung und Grammatikalisierung*. Berlin, 2001.

H. Wegener, *Zum Bedeutungs- und Konstruktionswandel bei psychischen Verben*, Në: “Deutsch – kontrastiv”, Tübingen, 2001.

Testimet dhe eksperimentet janë zhvilluar me material e folës gjuhësh të ndryshme, anglisht, gjermanisht, holandisht, italisht, kinezisht etj. Në asnjë rast nuk është interpretuar përjetuesi si shkak i përmbajtjes së foljes. Studimet dhe eksperimentet në gjuhë të ndryshme kanë theksuar tezën se stimuli në ndërtimet me folje emocionale është gjithnjë shkak. Kjo tezë vlen dhe për shqipen. Kjo vërtetohet si në pikëpamje ontologjike, ashtu dhe në rrafshin gjuhësor të shprehjes së fenomeneve të tilla. Stimuli shkakton emocionin.

3. Përjetuesi si komponent i domosdoshëm i raporteve shkakore implicite

Gjendja psikologjike dhe emocioni nuk janë ekzistentë, po qe se nuk perceptohen, nuk përjetohej nga dikush. Perceptuesi është një gjymtyrë e domosdoshme e foljeve psikologjike. Sepse nuk mund të kemi:

Andi më **tërheq**, por unë nuk përjetoj gjë. (?)

Nëse folësi dhe përjetuesi nuk janë identikë, ekzistenca e përjetuesit është e domosdoshme për të perceptuar shkakun dhe për ta përjetuar atë.

Ndryshe ndodh me foljet që tregojnë veprime konkrete fizike, si godas. Perceptimi nuk është i së njëjtës mënyrë si tek foljet psikologjike. Një veprim i tillë nuk lidhet domosdoshmërisht me perceptimin e pësuesit. Autorja B. Primus-i e përcakton proto-pacientin/pësuesin në raportet shkakore implicite si të varur nga proto-agjenti/vepruesi.¹⁸

Kuptimi i një foljeje psikologjike përcaktohet nga gjendja mendore-shpirtërore e përjetuesit dhe jo nga veprimi i kryer nga stimuli. Kështu përmbajtja e foljes *mahnis* ka të bëjë me perceptimin e referentit-përjetues, që e vlerëson si mahnitës një veprim ose një veti të referentit-stimul. Ky vlerësim/përjetim i përjetuesit nuk i nënshtrohet kontrollit të referentit-stimul. Kjo do të thotë që referenti-stimul përpiqet ta *mahnisë* referentin përjetues. Ia arrin ose jo qëllimit, kjo nuk është nën kontrollin e tij.

Perceptimi i vetëdijshëm dhe vlerësimi i stimulit nga përjetuesi është i një rëndësie të veçantë. Nga ana tjetër përjetuesi si argument i një foljeje psikologjike është një gjymtyrë tejet rëndësore. Siç del dhe nga shumë studime¹⁹ valenca e një foljeje psikologjike kërkon gjithnjë një argument-përjetues. E njëjta gjë nuk mund të thuhet për stimulën.

Një argument tjetër në të mirë të kësaj teze janë dhe hulumtimet në fushën e emocioneve.²⁰ Punimet në këtë sferë tregojnë se emocionet e përjetuara mund të kontrollohen me vetëdije. Ndërsa stimuli nuk ka ndikim kontrollues ndaj emocioneve, përjetuesi mund të përpunojë strategji të ndryshme për t'i vënë ato nën kontroll. Roli i përjetuesit për nga vlera dhe rëndësia në strukturën

¹⁸ Shih, B. Primus, *Proto-roles and case selection in Optimality Theory*. Në: "Theorie des Lexikons, Arbeiten des Sonderforschungsbereichs 282", nr. 122, 2002.

¹⁹ Shih, S. Kutscher, *Kausalität und Argumentrealisierung. Rollensemantik der Psychverben*, Tübingen, 2009, f. 82.

²⁰ Shih, Maus/Bunge/Gross, *Automatic emotion regulation*, Në: "Psychologie Social and Personality, Compas 1", 2008, f. 146 – 167.

Shkakësia implicite në foljet “psikologjike”

argumentore të foljeve psikologjike mund të krahasohet me atë të vepruesit. Ata ngjasin dhe në pikëpamje morfosintaksore.²¹

B. Primus-i²² e quan përjetuesin një kusht të domosdoshëm në një situatë mendore-psikologjike. Përjetuesi përcakton veçoritë që duhet të përmbajë një objekt për të qenë stimul. Primus-i e ilustron këtë mendim me një shembull domethënës:

Lulja ka disa veçori, aromën, ngjyrën, formën. Por përjetuesi vendos se cila veçori vendoset në fokus gjatë një situatë perceptive-mendore. Mund të jetë ngjyra, kur është fjala për pamjen, mund të jetë aroma në lidhje me njuhjet etj. Primus-i e shpall përjetuesin si konstitutiv për interpretimin e stimulit, vetëm në sajë të përjetuesit bëhet i mundur interpretimi i ndikimit, i pasojës që rrjedh nga veprimi i stimulit. Kështu përjetuesi, në raportet shkakore të proceseve mendore është gjymtyrë e pavarur. Ndërsa stimuli, në pikëpamje të varësisë shkakore, është gjymtyrë e varur nga përjetuesi.²³

Ndërsa në foljet, që shënojnë procese emocionale të shkaktuara me vetëdije nga një stimul, procese që prekin ndjenjën e një përjetuesi, stimuli si shkak vlerësohet më lart nga përjetuesi (Stimulus > Experienter).²⁴

Sipas mendimit tonë numri i foljeve njëvalente që mund të dalin pa stimul është shumë i vogël. Në princip foljet psikologjike janë dyvalente. Ato kërkojnë një stimul dhe një përjetues. Edhe shembulli me lulen, i paraqitur nga Primus-i, mund të interpretohet dhe kështu: një lule shkakton një ndjesi, një gjendje, në sajë të veçorive të saj ekzistente dhe jo, p.sh., për shkaqe akustike. Kështu stimuli, shkaktori me veçoritë e tij jep kornizën, terrenin, ku ndodh përjetimi. Duhet të ekzistojë një objekt a një ndodhi që të mund të përjetohet, të perceptohet. Kjo të kujton mendimin filozofik të Levis: “Nëse nuk ka stimul, nuk ka as përjetues të një gjendjeje, anasjelltas, po të mos ekzistojë përjetuesi, nuk mund të ketë as stimul”.²⁵

Të dyja argumentet ku projektohen stimuli dhe përjetuesi janë kusht për ekzistencën e një gjendjeje mendore-psikologjike të shprehur nga një folje. Si stimuli, ashtu dhe përjetuesi gjenden në të njëjtin rrafsh në hierarkinë e roleve semantike

4. Përfundime

Si përfundim mund të theksojmë se foljet që shprehin gjendje a procese mendore - psikologjike janë, zakonisht, dyvalente. Rastet, ku ato paraqiten

²¹ Shih, D. Dowty, *Thematic proto-roles and argument selection*, Në: “Language 67, 3”, 1991, f. 547- 619.

²² B. Primus, *Semantische Rollen. Kurze Einführung in die germanistische Linguistik*, Universitätsverlag Winter, 2012, f. 56.

²³ Shih, B. Primus, *Semantische Rollen. Kurze Einführung in die germanistische Linguistik*, Universitätsverlag Winter, 2012, f. 60.

²⁴ Shih, B. Primus, *Semantische Rollen. Kurze Einführung in die germanistische Linguistik*, Universitätsverlag Winter, 2012, f. 79.

²⁵ Shih, D. Levis, *Counterfactuals*. Blackwell&Harvard U.O.,1973, f. 63.

njëvalente, janë tepër të rralla, si në shqip (më merren mendtë), edhe në gjermanisht (mir ist schwindlig). Në gjuhën gjermane vihet re prirja e transformimit të njërive të tilla në ndërtime ku roli i përjetuesit projektohet te subjekti (ich bin schwindlig).

Siç u përpoqëm të provojmë dhe më lart, stimuli dhe përjetuesi janë dy elemente të domosdoshme në ndërtimet me folje psikologjike. Këto folje hapin vend për dy argumente të detyrueshme; njëri luan rolin e stimulit, tjetri të përjetuesit. Stimuli, si shkaktar i gjendjes që provon përjetuesi, mund të jetë frymor, ide ose objekt. Përjetuesi është gjithnjë qenie njerëzore. Si stimuli, ashtu dhe përjetuesi gjenden në të njëjtin nivel në hierarkinë e roleve semantike.

BIBLIOGRAFI

- A. Belletti, L. Rizzi, *Psychverbs and Theta – Theory*. Në: *Natural Language and Linguistic Theory* 6.
- D. Dowty, *Thematic proto-roles and argument selection*. Në: *Language* 67, 3, 1991.
- H. Härtl, *Cause und Change. Thematische Relationen und Ereignisstrukturen in Konzeptualisierung und Grammatikalisierung*. Berlin 2001.
- H. Wegener, *Zum Bedeutungs- und Konstruktionswandel bei psychischen Verben*. Në: *Deutsch – kontrastiv*, Tübingen, 2001.
- J. Grimschaw, *The Structure of Argument Structure*. Cambridge/Mass: MIT Press.
- Maus/Bunge/Gross, *Automatic emotion regulation*. Në: *Psychologie Social and Personality, Compas* 1, 2008, B. Primus, *Semantische Rollen. Kurze Einführung in die germanistische Linguistik*, Universitätsverlag Winter, 2012.
- R. Kailuweit, *Protorollen und Makrorollen*. Në: *Semantische Rollen*, Tübingen, 2005.
- S. Kutscher, *Kausalität und Argumentrealisierung. Rollensemantik der Psychverben*, Tübingen, 2009.
- Van Valin/LaPolla, *Syntax. Structure, meaning and function*. Cambridge, 1997.
- W. Croft, *Case marking and the semantics of mental verbs*. Në: *Semantics and the Lexicon*. Botuar nga, James Pustejovsky, Dordrecht, 1991.